

Tradice betlémů

Už více jak dva tisíce let si o vánocích připomínáme legendu o zrození Krista. Neobyčejnost prostého příběhu, v němž nad zlem vítězí láska, nás o tomto čase pokaždé znovu dojíká.

Historie betlémů

Trojrozměrné zobrazení příběhu, nazývané betlém, vzniklo teprve ve 4. století. Prvá připomínka betléma pochází z r. 1223, kdy sv. František z Assisi obdržel při odchodu z Říma svolení od papeže připomenout si Vánoce netradičním způsobem. Nedaleko Greccia přetvořil skalní jeskyni na kapli, nechal tam postavit žlab naplněný slámou, přivést vola a osla. Uprostřed noci stoupalo okolní obyvatelstvo ze všech stran se zapálenými smolnicemi k jeskyni, kde František, oděný jáhenskou dalmatikou, četl evangelium o zrození Páně. Tato výjimečně líbezná noc, plná poezie, nebyla nikdy zapomenuta, byla to vlastně první půlnoční mše.

Františkáni a především jezuité šířili zvyk jesliček po celé Evropě. Ke zlidovění betlémů však vedla dlouhá cesta. Teprve v 15. stol. sochař Quido Mazzoni vymodeloval a vypálil z hlíny figurky, které spíše připomínaly obraz ze současného života: matka s děckem na klíně byla podána jako sličná žena z lidu, také postavy žen a mužů, klanějících se děcku, byly lidové typy, oblečené do dobového kroje.

Betlémy v českých zemích

V českých zemích snahy po zlidovění vyobrazení Kristova narození sahají až do pozdního středověku. Největšího rozkvětu dosáhly v projevech lidových betlémářů v 18. a zejména v 19. století. Betlémáři stále volněji nakládali s tématem narození Krista, umísťovali tento děj do blízké krajiny svého domova, která se mísila s krajinou exotickou. Poezie zpodobení této události dosáhla takového stupně, že když třebičský betlémář Antonín Čeloud (1839 - 1918) navštívil v r. 1905 Jeruzalém, byl tamnější krajinou velmi rozčarován. Jeho představa byla daleko krásnější a nevzdal se jí ani později.

Betlémářství se stalo v Čechách a na Moravě součástí lidového umění a vyniká neobyčejnou variabilitou. Figurky byly celovoskové i kombinované, kaširované, dřevěné polychromované, dvourozměrné. Také figurky „kalhotáči“, oblékané do prostého šatu, a „kožicháči“, oblékané do hnědého kožichu. Figurky malované na papíru zachycovaly důvěrně známý denní život ve městě, na poli, na pastvě, tak blízký a milý lidovému tvůrci. Na figurky, oblékané do místních krojů, bylo také někdy použito těsto, o příštích vánocích se však jejich majitel nezřídka podívil, když v krabici našel jen myší trus.

Některé betlémy se o každých vánocích stavěly vždy znovu, jiné byly tzv. skříňové a zůstávaly sestaveny po celý rok. Kuriózní betlémy byly vestavěny také do láhve.

Počet figurek se v betlémě pohyboval od několika desítek až po několik set. Někdy byly figurky průběžně doplňovány. Byly stavěny také betlémy pohyblivé.

Kostelní betlémy

I když jsou betlémy stavěny také v domácnostech, většinou pod vánoční stromeček, už tradičně se objevují především v kostelech.

Rožnov pod Radhoštěm: V Rožnově pod Radhoštěm v katolickém chrámu, zasvěceného Všem Svatým, je betlém vyřezávaný lidovým řezbářem Bohumilem Knilem z Rožnova. Jeho

betlém byl poprvé instalovaný o vánocích v roce 1997. Betlém měl původně 12 lidských a 8 zvířecích postaviček, neschází ovečky, ovčácký pes, Tři králové, hvězda a anděl na vznášející se nad betlémem, je postupně stále doplňovaný.

Neobyčejně působivý lidový betlém vzešel z dílny řezbáře a restaurátora Františka Janošce z Rožnova pod Radhoštěm. Celé vyobrazení je situováno do krajiny pastýřů oveček - Valachů. Pastýři v lidových krojích pospíchají vzdát hold právě narozenému Jezulátku. Nesou prosté dary. Ve tvářích úžas a očekávání. Kolem nich bělosrsté ovečky. Ve chlévě nad jesličkami Josef a Marie. Jezulátko svým dechem zahřívají volek a oslík. Plastiky jsou vytvořeny v lidovém duchu a upraveny polychromií.

Velké Karlovice: Působivým exponátem Karlovického muzea ve Velkých Karlovicích je Karlovský betlém od lidového umělce Josefa Kacerle (1898 - 1969). Má podobu národopisného muzea. Kromě 70 figurek jsou v něm ve zmenšeném měřítku postaveny také významné stavby z Velkých Karlovic. Autor v čase, kdy Karlovský betlém vytvářel, bydlel v budově nynějšího muzea a vznikající betlém o každých vánocích vystavoval.

Kostel Panny Marie Sněžné ve Velkých Karlovicích, postavený v letech 1752 - 54, je označován za perlu valašské architektury. Půdorys stavby kostela, roubené ze dřeva, tvoří kříž. V jeho interiéru se o každých vánocích rozsvěcuje půvabný betlém. Marie a Josef se sklánějí nad jesličkami s Jezulátkem, zahříváním dechem volka a oslíka. Jezulátku se přicházejí poklonit prostí lidé i králové. Anděl nad střechou zvěstuje slávu novorozeného.

Zašová: K velmi starým patří zašovský betlém, pravidelně o každých vánocích stavěný na jednom z oltářů místního chrámu, zasvěceného Navštívení blah. P. Marie. Zašovský betlém byl zhotoven podle tyrolské školy v r. 1907. Jména těch, kteří jej stavěli a vyřezávali figurky, se nezachovala. Na ploše 12 m čtverečních je rozmístěno 18 dřevěných figurek lidských postav vysokých asi 30 cm, 14 oveček, velbloud a slon. Ve chlévě u jesliček s Ježíškem stojí oslík a volek. Nad střechou poletuje anděl. Černoušek, umístěný v popředí, za každou vhozenou minci do klobouku děkuje kýváním hlavy. Prostorově scénu rámuje a pozadí dotváří malba městečka Betléma.

Štramberk: Betlémy v „Moravském Betlémě“, tak by se dala nazvat každoroční výstava betlémů štramberských rodáků a těch, kteří ve Štramberku žijí. Výstava štramberských betlémů je otevřena počínaje prvním adventním týdnem v závěru listopadu v Muzeu Zdeňka Buriana. Vesměs šlo o betlémy dřevěné, ale také papírové, vyrobené z těsta, keramické, i z moduritu. Vzácný betlém pochází z místního farního kostela Jana Nepomuckého. Cenný je také „Horový betlém“, dřevěná plastika upravená polychromií, která pochází z původního kostela – vrchního, neboli horního - ve Štramberku, podnes z něj zůstala zachována už jen dřevěná věž.

Neobyčejný je dřevěný betlém Josefa Cochlara z r. 1920, vznikl přímo ve Štramberku a nemá žádný přímý vzor, právě tím je velice vzácný. Podle něj zhotovil obdobnou technikou figurky pro svůj betlém Hofman. Ostatní betlémy mají figurky běžné produkce, které se sériově vyráběly a prodávaly kolem roku 1920.

Zvláštností některých betlémů je to, že si u nich Štramberáci dotvářeli pozadí se štramberským motivem. Objevuje se v nich typická Trúba. Tím jako by umísťovali a přivlastňovali si narození Krista právě do Štramberku. Ostatně není to nic divného, vždyť Štramberk sám o sobě je kouzelný a ne nadarmo je označován jako „Moravský Betlém“.

(Pozn. Poslední výstava betlémů se v Muzeu Zdeňka Buriana ve Štamberku se jako 14. ročník uskutečnila v roce 2008.)

Wieliczka: Originální betlém se nachází v solném dole Wieliczka nedaleko Krakova v Polské republice. V masivní „hroudě“ soli o objemu asi 3,5 km krychlových je 20 podzemních sálů. Největší a nejkrásnější kaple, zasvěcená blahoslavené Kingi (54 m dlouhá, 14,5 m široká a 10 m vysoká), se nachází v hloubce 101 m. Ze soli jsou zde sochy, obrazy oltář, podlaha, schody i křišťál elektrických lustrů. Do jedné solné stěny je také vytesán trojrozměrný působivý betlém s jesličkami, chýší, Marií a Josefem, zvířaty, postavami prostých lidí i králů, kteří se přišli Novorozence poklonit. Zadní osvětlení dodává tomuto neobyčejnému betlému na plastičnosti a působivosti.

Příbramsko: Krásný vyřezávaný betlém vznikl v 19. století na Příbramsku. Má úctyhodnou šířku kolem 4 m, hloubku 1,5 m a výšku asi 2 m. V horní nadstavbě zpodobňují bílé domy město Betlém s městským ruchem, ve spodní předměstské části jsou v chudém chlěvě jesličky s tradičními postavičkami. Betlém má asi 25 lidských a 22 zvířecích postaviček. Je barevně upravený. Svými rozměry a plasticitou působí neobyčejným dojmem.

Třebechovice pod Orebem: Světovým unikátem je pohyblivý betlém Josefa Probošta a Josefa Kapuciána v Třebechovicích pod Orebem. Betlém vznikl od r. 1860 po 40 let. Před nepřízní doby jej zachránil ředitel školy František Skřivan. V r. 1967 sklídl nadšený obdiv na světové výstavě v Montrealu v Československém pavilonu. Rozměry třebechovického betlému jsou úctyhodné: je 7 m dlouhý a 3 m široký, dosahuje výšky 2 m. Figurky jsou 10 - 15 cm vysoké, z nich je 51 plně pohyblivých, 120 figurek je upevněno na pohyblivých pásech a 160 figurek je bez pohybu. Kromě toho je v betlému dalších 1531 různých předmětů. Betlém má celkem 2034 vyřezaných dílů ze dřeva, 152 ozubených koleček a váží 3000 kg. Třebechovický betlém je obdivuhodné dílo před nímž se člověku tají dech.

Jindřichův Hradec: Největším lidovým mechanickým betlémem na světě jsou Krýzovy jesličky ve sbírkách Okresního muzea v Jindřichově Hradci. Tomáš Krýza žil v letech 1838 - 1918 a své monumentální dílo s tisíci kaširovanými figurkami, z nichž se na 150 pohybuje, vytvářel ve svém volném čase více než 60 let. Rok 1998 (160 let od narození a 80 let od smrti) byl nazván „Rokem Tomáše Krýzy“. Neboť tvůrce největšího lidového mechanického betlému na světě, jindřichohradecký punčochářský mistr, zanechal toto unikátní dílo svým potomkům a proto si právem zaslouží důstojné připomenutí.

Valašské muzeum v Rožnově pod Radhoštěm: Neméně unikátní je „Živý betlém“, který o každém předvánočním čase předvádí veřejnosti Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm. Tato jímavá lidová hra podle Evangelia svatého Matouše se těší značnému zájmu veřejnosti. Uskuteční pokaždé o vánočním čase v areálu Dřevěného městečka.

Betlemářská velmoc

Tradiční betlemářskou velmocí je u nás město Třebíč. Klasický třebíčský betlém má papírové ručně malované figurky, rozestavěné na kostře, napodobující skalnatou krajinu s několika stavbami. Počet figurek u betlémů dlouhých až několik metrů se pohybuje okolo tisíce.

Velké betlémy, které měly až několik set figurek, malovaných na papíře, se stavěly vždy znovu před každými vánočními. Menší betlémy měly podobu skříňovou a během roku se nerozebíraly.

Nejstarší třebíčský betlém, zhotovený kolem r. 1760 Papírníkem (figurky a hrady vyřezány ze dřeva, skály imitovaná kůra, uzavřený do zasklené skříňky), shořel při požáru města.

První betlém s figurkami namalovanými na papíře vznikl v Třebíči krátce po r. 1800.

Mezi třebíčskými betlémáři Pavlem Papírníkem, Václavem Hartmannem a Richardem Uhlířem vyniká Antonín Čeloud (1839 - 1918). Tento neškolený výtvarník prvně uplatnil v betlému, zhotoveném r. 1857, estetické hledisko. Antonín Čeloud obcházel třebíčské rodiny a vypůjčoval si na omalování figurky. Tak postupně nashromáždil to nejlepší, co vytvořili jeho předchůdci. Při malování figurek používal širokou škálu kvalitních barev, jejich technické úrovně nedosahují ani současníci.

Právě betlém Antonína Čelouda podnítil třebíčské, aby si vytvořili betlémy vlastní. Tak skoro v každém domě v Třebíči měli betlém, alespoň malý za oknem, ale nebylo dvou stejných v celém městě. Žádný z nich však nepřekonal betlém Antonína Čelouda.

Třebíčskou zvláštností jsou velké betlémy, těch město Třebíč uchovává na šedesát.

Betlémářův rok

Betlémářův rok třebíčských betlémářů začínal po 4. červenci, to byl nejprůhodnější čas vyhlížet v okolních lesích vhodný mech, musel být hustý a stejně vysoký. K použití pro betlém se mech sbíral v polovině října. V té době betlémář poprvé zaklepal na krabici s figurkami a řekl: „Pastýři připravte se, vaše hodina se blíží.“ Podruhé na krabici zaklepal počátkem adventu: „Pastýři vstávejte, advent začíná.“ Po 8. prosinci se chodilo na jedlové chvojky, neopadávaly a příjemně voněly.

Od poloviny prosince připravoval betlémář kostru budoucího betlému, natloukal papírové skály, pokládal mech a stavěl figurky do lahodného uspořádání. Jako poslední se těsně před večerem na Štědrý den umístila do „jeskyně“ Svatá rodina.

Postavený betlém lidé ponechávali zpravidla do Hromnic (2. února), někdy až do velikonoce, ojediněle po celý rok.

Vždycky o vánočním čase chodíme obdivovat betlémy, staré i ty novější. Necháváme se opájet kouzlem vánoc, těch věčných návratů do dětství, kdy kouzlo vánočního stromku a betlému je nejživější a nejbarvitější.

Richard Sobotka